

СОЦИАЛНА ИЗКЛЮЧЕНОСТ ПРИ ИЗВЪРШИТЕЛИТЕ НА НАСИЛСТВЕНИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЛИЧНОСТТА

проф. д-р Калин ГАЙДАРОВ,
Нов български университет

Prof. Kalin GAYDAROV, PhD
New Bulgarian University

Резюме: Статията е посветена на ролята на социалното изключване върху формирането на криминалната личност при извършители на насилствени престъпления против личността. Страните от ЕС имат устойчива политика за справяне със социалното изключване, най-вече във връзка с бедността и участието в социалните мрежи. Същевременно извън тези политики остават много индивиди, които са изправени пред избора дали да се включат в криминалното пространство, където биха могли да намерят психологическа подкрепа. В този смисъл социалното изключване се явява базов фактор в генезиса на криминалното поведение, особено при социално маргинализираните лица. Представени са данни от емпирично изследване на социалното изключване при извършители на насилствени престъпления против личността.

Ключови думи: социална изключеност, криминална личност, насилствени престъпления против личността.

Summary: The article is devoted to the role of social exclusion on the formation of criminal personality in perpetrators of violent crimes against the person. EU countries have a sustainable policy to tackle social exclusion, especially in relation to poverty and participation in social networks. Meanwhile many individuals remain outside these policies faced with the choice whether to participate in the criminal space, where they could find psychological support. In this sense, social exclusion is an underlying factor in the genesis of criminal behavior, especially for socially marginalized persons. Data are presented from empirical research on social exclusion of the perpetrators of violent crimes against the person.

Keywords: social exclusion, criminal personality, violent crimes against the person.

Увод

Идеята за изследване и справяне със социалното изключване се появява по време на радикалните младежки движения в края на 60-те години на 20-ти век, като отговор на държавата по отношение на хората, които се възприемат като ошетени икономически, социално и политически и затова търсят радикално решение на своята социална маргинализираност. Университетите и научните институти започват да инвестират в научни изследвания по темата „социално изключване” и в резултат на това в началото на 90-те години се стига до разработването на обща политика на ЕС за борба с бедността и социалното изключване (Hague et al., 1999).

Социалното изключване, заедно с бедността, е ключово понятие в политическия дебат в Европа. В договора от Амстердам, подписан през 1997 г., ЕС определя намаляването на социалното изключване като основна цел. Управлението на политиките срещу социалното изключване е в основата на Лисабонската стратегия, приета през март 2000. Европейската комисия посочи 2010 г. за година на борбата срещу бедността и социалното изключване. Развитието на социалното включване е една от основните области в стратегията Европа 2020. Това е и една от седемте водещи инициативи за прогреса в Европа 2020 (Bellani & D'Ambrosio, 2011).

Едно специфично проявление на социалното изключване е свързано с криминалното поведение. Като цяло, човекът, който не е включен ефективно в социалното пространство, е под силен натиск да търси индивидуални решения за социалното си функциониране и развитие. В този смисъл социалното изключване, когато става дума за системно състояние, е един от базовите фактори в социалния генезис на криминалното поведение на личността.

Теория

1. Същност на социалното изключване.

Няма единно определение на социално изключване, но, като цяло учените и институциите се обединяват около виждането, че понятието „социално изключване” се фокусира върху процеса, който води до неблагоприятното социално положение на индивиди и групи от хора, затруднява или прави невъзможно активното им участие в икономическия, културния и политически живот на обществото..., отчуждава ги и ги дистанцира от неговото развитие”. (Стратегия, 2010, с. 4)

Дълбочината на социално изключване може да се представи в три степени: фрагментарно изключване, системно изключване, дълбоко изключване. Данните от системен скрининг в Австралия за 2009 г. показват, че около $\frac{1}{4}$ от всички възрастни (на възраст над 15 г.) са преживели някаква форма на изключване. Разпределени по дълбочина на изключването, те са съответно: 19%, 5% и 1% (Saunders, 2013). Общата интензивност на изключването на един индивид може да се мисли едновременно и като мащаб на изключването в даден момент, и като продължителност на изключването във времето (Scutella et al., 2013). В този смисъл индивидът може да е изключен само за определен (може и кратък) период от време, но социалните ограничения да са много дълбоки. Като цяло социалното изключване е социално маргинализиране на индивида, което не му позволява достъп до участие в основните социални системи. Социалното изключване е нежелано състояние, което индивидът би искал да избегне.

Съществува неяснота около това дали социалното изключване е проблем на самия индивид или на обществото като цяло. Ако се приеме първото, тогава вниманието трябва да бъде насочено към премахване на ограниченията, които създават изключване, докато, ако приемем второто, тогава доброволното (пасивното) изключване също става сериозен въпрос на социалното благополучие на гражданите. Това в крайна сметка зависи от виждането на обществото – дали то иска просто да създаде и да развива социални мрежи, които подкрепят отделните индивиди и повишават усещането им за свързаност, или целта е да се създаде едно по-енергично общество, с по-здрав социален

капитал, което има потенциал за саморазвитие чрез собствените си членове (Saunders, 2013).

Социалното изключване е мултиденсионален феномен, който отразява икономическите, социалните и политическите пречки за постигане на адекватно ниво на индивидуално функциониране на гражданите. В социално-психологически план става дума за субективно възприемана неспособност на индивида да се свърже с останалите членове на обществото, както и за събирателна дистанция по оношение на лицата, които реализират модела на успешното социално включване (Bossert et al., 2007). В този смисъл социалното изключване може да се разглежда като нежелано състояние на засегнатия индивид, което той би избягнал, ако би могъл (Saunders, 2013).

Социалното изключване може да бъде реално социално състояние или субективно така възприемано от индивида и представлява игнориране или обезценяване на индивидуалната значимост на лицето, което е изключено, от страна на желаните партньори (Renn et al., 2013). Неравенството и относителната бедност се случват, когато индивидът е неспособен да участва в нормалния живот на общността, поради което, както казва Адам Смит, индивидът не може да се появи пред другите, без да изпита срам.

Като общ феномен, социалното изключване е изражение на социалната дезинтеграция и на индивидуалното откъсване от социалния ред. Изключването се случва в контекста на специфични мрежи от национални и локални права, социални връзки и дейности (Berman & Phillips, 2000). Социалното изключване е елемент на социалната агресия. Тя е директно или индиректно увреждане на социалния статус на другия, както и на взаимоотношения му с околните (Underwood et al., 2004). Социалното изключване засяга обществото като цяло чрез загуба на колективните ценности и разрушаване на социалната фабрика (Berman & Phillips, 2000).

Активното изключване е резултат от преднамерена политика да се игнорират някои хора, като се лишат от определени социални възможности. Пасивното изключване е налице, когато индивидът сам се изолира от социалната среда (Bellani & D'Ambrosio, 2011). Едно интересно определение на (Nevile, 2007) посочва, че една личност е релативно депривирана от X , когато тя не може да има X , но същевременно вижда други личности, които в някакво предишно или бъдеще време са имали X , като едновременно тя иска X и е сигурна, че трябва да има X . Едновременно с посочените форми на изключване се говори за т.нар. нежелано включване, при което индивидът е принуден да приеме някакво социално участие, което обаче той преценява като неподходящо за себе си или като социално периферно (Nevile, 2007).

Социалните мрежи продуцират социален капитал чрез генерирането на социални контакти. Индивидите в обществото могат да се разглеждат през призмата на материалния, социалния и културалния капитал. Елементите на социалния капитал, като доверие, норми и мрежи са самоподкрепящи се и кумулативни. Кръговете на социалния капитал резултат във високо ниво на кооперация, доверие, гражданско участие и колективно благополучие. Социалното изключване и социалният капитал имат обща основа - и двете се занимават с интензивността и качеството на социалните взаимоотношения и наблягат на значимостта на активното участие в противовес на настоящата тенденция за социална изолация. Активацията на социалния капитал

умножава социалните ресурси, подкрепя активацията на социалното включване и противодейства на изолацията, като подкрепя икономическата интеграция. Изключените индивиди и групи трябва да бъдат подкрепяни да имат собствена роля в социалното включване (Daly & Silver, 2008).

Групите със силен социален капитал, като мафията или младежките банди, работят срещу обществото и затварят социалните възможности за аутсайдерите. Като им предоставят възможност, а понякога и принуждават, да участват в криминална активност, те ги изолират в гета и ги изнудват да предоставят индивидуалните си ресурси на тях (Daly & Silver, 2008). Има многобройни изследвания, които достигат до извода, че неовладяното психо-физическо съзряване на юношите, когато се комбинира с безработица, урбанизация и други фактори на социално изключване, води до насилие. Frances Stewart (2008) посочва, че хоризонталните неравенства, дефинирани като икономически, социални или политически изключения, са значими причини за насилие. Една част от младите хора се възползват от възможността да заработват средства за живот, като се включват в криминална активност (Moser & McIlwaine, 2000).

Изключването на определени групи от хора от обществения договор може да предизвика обществени разстройства (Grimalda, 1999). За много млади хора единственият отговор на социалното изключване е употребата на дрога, участието в престъпления и насилие, най-често чрез младежки банди (с. 95). Структурното изключване и липсата на социални възможности, с които се сблъскват младите хора, ефективно блокират или удължават тяхното преминаване към зрелостта и могат да предизвикат фрустрация и загуба на илюзии, а в определени случаи провокира криминална активност. Основни предпоставки, които увеличават риска от криминално ангажиране при юношите, са: липса на трудова ангажираност, недостатъчни и несъответстващи образование и способности, слабо участие в политиката, полово неравенство и неефективна социализация. (Moser & McIlwaine, 2000).

2. Индикатори на социалното изключване.

Правителството на Република България е разработило и реализира Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020. В нея са посочени следните приоритети: осигуряване на възможности за заетост и за повишаване на доходите от труд, чрез активно включване на пазара на труда; осигуряване на равен достъп до качествено предучилищно и училищно образование; осигуряване на равен и ефективен достъп до качествено здравеопазване; премахване на институционалния модел на грижа и развитие на междусекторни услуги за социално включване; осигуряване на устойчивост и адекватност на социалните плащания; подобряване на капацитета и взаимодействието в сферата на образованието, здравеопазването, заетостта и социалните услуги при реализиране на общи цели за социално включване; осигуряване на достъпна среда – физическа, институционална и информационна и достъпен транспорт; подобряване на жилищните условия на уязвими групи и подкрепа на бездомните; работа в партньорство за преодоляване на бедността и социалното изключване и техните последствия (Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020).

В Стратегията за превенция на социалното изключване в София са представени 7 индикатора за измерване на социалното изключване: доход, безработица, здраве и достъп до социални услуги, достъп до включващо образование, участие в живота на общността, удовлетвореност и субективно усещане за щастие, социално-демографски характеристики и тенденции (Стратегия, 2010)

Националният статистически институт на България поддържа рубрика „социално включване и условия на живот”, в която са представени следните 6 модула: благополучие, жилищни условия, предаване на благосъстоянието между поколенията, съвместно използване на ресурсите в домакинството, материално неравенство, свръхзадлъжнялост и финансово изключване. (www.nsi.bg).

В редица научни изследвания се правят опити за операционализиране на социалното изключване. Така например в едно изследване на (Scutella et al., 2013) се стига до дефинирането на 7 основни области на социалното изключване: материални ресурси, труд, образование и умения, здраве и инвалидност, обществен живот, участие в общността, лична сигурност. Това са факторите, които са включени в the Household, Income and Labour Dynamics in Australia (HILDA) Survey (Scutella et al., 2013).

Близко до това е и виждането на (Bellani), който посочва 6 ранни приоритета, срещу които обществото трябва да работи: безработни семейства с деца; подобряване на възможностите за включването на деца, които са силно ощетени; намаляване на броя на бездомните; подобряване на възможностите на хората с увреждания; намаляване на социалните разлики между местните граждани и имигрантите; подобряване на възможностите за социално включване на специфични общности.

В едно друго изследване (Saunders, 2013) е представена операционална рамка на социалното изключване, която включва 27 основни индикатора и 22 допълнителни индикатора, разположени в 12 области, които образуват 3 широки понятия: участие в социалния свят, достъп до социални ресурси, множествени затруднения в социалното функциониране на индивида.

Според Berman (Berman & Phillips, 2000) съществуват 4 компонента на социалното качество на индивидуалното функциониране: социално-икономическа несигурност, социално изключване, социална кохезия, отнемане на социална власт. В първия компонент се включват: материална сигурност, сигурност на пазара на труда, сигурност на настаняването в жилища, поддържане на здравето. Във втория - включване в образователната система, политическа включеност, възможност за ползване на обществените услуги, социален статус. Социалната кохезия включва: икономическа кохезия, политическа кохезия, публична сигурност, алтруизъм. Социалното овластяване се отнася до: социално и културно овластяване, социално-психологическо овластяване.

Според McLean-Hilker & Fraser, 2009) дименсиите на социалното изключване са: икономическо изключване (напр. безработица, непълно трудово ангажиране, липса на средства за живот, липса на активи), политическо изключване (напр. липса на политическо участие, липса на право на глас и участие във вземането на решения), социално изключване (напр. липса на достъп до услуги – образование, здравеопазване, жилище, вода, санитарност), културално изключване (напр. липса на принадлежност

към групови културални практики, дискриминация, загуба на статус, липса на идентичност, унижения).

Съществуват и психологически и социално-психологически аспекти на социалното изключване. Така например при изследване на социалното изключване в трудова среда се установява, че работниците, които изпитват социално изключване, вероятно преживяват физическа и психологическа болка, причинена от отхвърлянето, Социално-изключените индивиди стесняват фокуса на вниманието си само в настоящето и прекъсват мислите за миналото и бъдещето. Същевременно те са отпуснати и пасивни, което затруднява тяхната мотивация за извършване на служебните задачи, както и планиране на времето (Renn et al., 2013). В този смисъл социалното изключване се свързва с преживяването на депривация, която е постоянна или се влошава с времето (Bossert et al., 2007). Да бъдеш отхвърлен от другите предизвиква тревога и депресия, но също активира области, които регулират физическата болка. Така например поведение, което е хуманно, социално, помагачо и пр. се асоциира с топлота, докато поведение, което е асоциално и отхвърлящо – със студенина (Chen-Bo & Leonardelli, 2008).

Метод

1. Предмет, обект и организация на емпиричното изследване.

Общо бяха анализирани данни за 178 извършители на тежки насилствени престъпления против личността. Става дума за: убийства, грабежи, изнасилвания. Обект на изследване бяха архивирани съдебни дела в следните съдилища: Софийски градски съд, Софийски окръжен съд, Софийски апелативен съд, Окръжен съд – Монтана, Районен съд – Стара Загора. Също така беше ползвана документация за лица, които изтърпяват наказание „лишаване от свобода” в затворите: Стара Загора и Бобов дол. Използвана беше допълнително и информация, която се съдържа в авторитетни електронни сайтове. Предмет на изследване са някои обективни компоненти на социалното включване на лицата, които попаднаха в извадката. Трябва да се отбележи, че, поради ползването предимно на съдебна документация, която е създадена съгласно изискванията на НПК, а не за нуждите на криминално-психологичното изследване, в редица от случаите имаше липса на информация по един или повече от параметрите, които са включени във въпросника за контент-анализ.

Необходимата ни за контент-анализа информация беше поискана съгласно Закона за достъп до обществена информация, след отправяне на съответно запитване. Събирането на данните на терен бе проведено от: Ася Крумова, Бояна Лечева, Галина Кълвачева, Доника Видева, Здравка Палчева, Михаелина Лилова, Христа Димитрова в периода 2011-2014 г., в рамките на разработването на бакалавърски или магистърски тези под научното ръководство на автора на тази статия.

2. Инструментариум.

Емпиричното изследване бе извършено чрез контент-анализ на документи, като за целта бе разработен нарочен въпросник. Той се състои от 30 айтема, които са разделени в 5 панела, както следва: структура и взаимоотношения в родителското семейство; социална включеност на лицето; криминална история на родителите и на лицето; психични и поведенчески девиации на родителите и на лицето; детерминация на

престъплението, субективна оценка и виктимология на престъплението. В тази статия са представени и анализирани данните само от втория панел.

Контент-анализът, като метод в емпиричните социално-психологични изследвания, има специфично място. В случая той беше предпочетен поради една основна причина. Когато източник на информация за престъплението са самите извършители, много често се получават изкривявания, които са продукт на различни защитни психични механизми или на съзнателни тактики за манипулиране. Разбира се, този метод е натоварен с риска в отделни случаи да не се намери необходимата информация или тя да е фрагментарна. Същевременно редица изследователи посочват, че методът има добър психометричен потенциал, който може да бъде използван пълноценно. Статистическата обработка на емпиричните данни е направена със SPSS, v. 16.0.

Представяне и анализ на емпиричните данни

Като индикатори на социалното изключване на ИЛ бяха дефинирани следните променливи, които присъстват в картата за контент-анализ: наличие на собствено семейство, образователен ценз, трудова заетост, вид упражняван труд, взаимоотношения на работното място. В табл. 1 е показано процентното разпределение на резултатите за всяка една от посочените променливи. Вижда се, че навсякъде пропорциите са неблагоприятни, което идва да покаже наличие на сериозни проблеми на социалното включване на изследваните лица. При променливата „взаимоотношения на работното място“ високият процент на значението „неуточнено“ е резултат на големият брой неработещи ИЛ. Резултатите сочат, че най-голям е дялът на лицата с основно образование (39,7%), следвани от тези със средно образование (35,4%). Относително значим е и процентът на лицата без образование (10,6). Почти половината от ИЛ не работят (49,7%), а 26,5% - работят временно. Неблагоприятно е и съотношението между изследваните лица, които имат собствени семейства (36,2%), и тези, които нямат (63,8%). Фактологично посочените данни показват неблагоприятия в социалното функциониране на ИЛ. Друг е въпросът дали те са предшестващи или съпътстващи. Доколкото обаче приведените в първата част на статията емпирични изследвания категорично посочват наличието на причинно-следствена взаимовръзка, то, очевидно, това може да се приеме като тенденция.

Таблица 1. Процентно разпределение на значенията на включените фактори за ИЛ

собств.семејство		образование на ИЛ		трудова заетост на ИЛ		вид труд		взаимоотн.раб.м.	
тип	процент	тип	процент	тип	процент	тип	процент	тип	процент
няма	63,8	без	10,6	не работи	49,7	физически	59,1	неуточнено	59,3
има	36,2	начално	8,1	временно	26,5	интелектуален	15,7	нормални	20,3
		основно	39,7	постоянно	23,8	служител	25,3	напрегнати	20,4
		средно	35,4						
		висше	6,2						

В таблица 2 са приведени емпирични данни от Националния статистически институт, които могат да послужат за сравнение. Те засягат цялото възрастно население в България. Както може да се установи, има разлики в разпределенията между двете съвкупности. За да се удостовери статистическата значимост на разликите, беше

направена проверка чрез Friedman test и Kendall's W test (вж. табл. 2). Стойностите на тези тестове сочат, че установените разлики са статистически значими при риск за грешка $p=.001$. Това е ясно доказателство за наличие на релативно социално изключване на извършителите на насилствени престъпления против личността. Предвид показаните в теоретичната част научни доказателства за пряката връзка между социалното изключване и риска от социални девиации в индивидуалното поведение, може да се приеме, че получените резултати потвърждават тенденцията за принудително или доброволно изключване от социалните мрежи на извършителите на криминални актове. Следва да се отбележи, че фактическите данни, които са събрани чрез извършения контент-анализ засягат социални събития, които са били такива към момента на влизането в сила на осъдителната присъда, така че няма как да са резултат от самото осъждане или изпълнение на наказанието.

Таблица. 2. Процентно разпределение на значенията на включените фактори за цялото възрастно население на България*

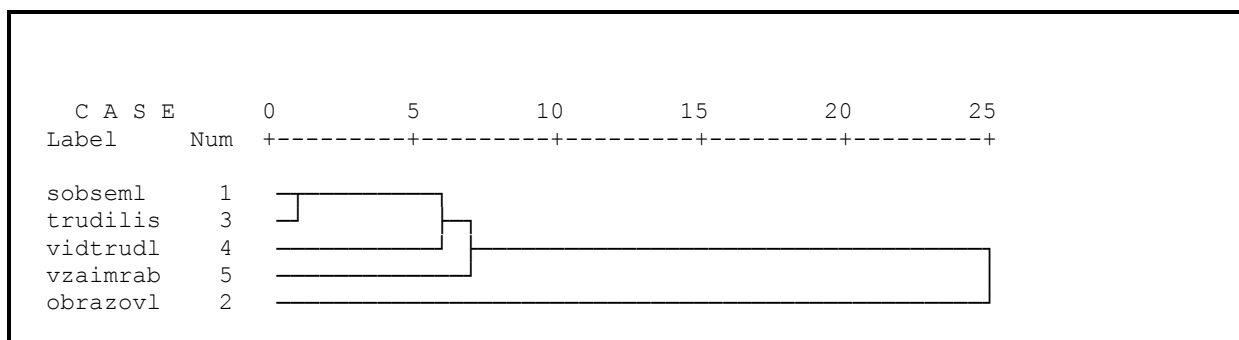
образование		трудова заетост		вид упражн. труд		Friedman test***	Kendall's W test***
тип	процент	тип	процент	тип	процент		
начално	15,4	не работи	36,2**	физически	48,0	Chi-square=11,538 p=.001	.111 p=.001
основно	23,1	работи	63,8	интелектуален	14,7		
средно	43,3			служител	37,3		
висше	18,2						

*по данни на Националния статистически институт

**в това число влизат и неофициално работещите

***тестове за разлика между двете разпределения – на ИЛ и на цялото население

Беше направен йерархичен клъстерен анализ, за да се установят вътрешните коалиции между изследваните променливи. Видно от фиг. 1 става дума за два основни клъстера, като единият от тях се състои само от една променлива – образование на лицето. Явно този фактор има специфично място в процеса на социално изключване, като оказва решаващо влияние върху динамиката на социалните девиации в индивидуалното поведение. Другият клъстер включва променливите „наличие на собствено семейство”, трудова заетост на лицето”, „вид труд, който упражнява лицето” и „взаимоотношения на работното място”.

Фиг. 1. Дендрограма на йерархичен клъстерен анализ на включените променливи

Използвана литература:

1. Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020
www.strategy.bg/StrategicDocument

2. Стратегия за превенция на социалното изключване на територията на град София 2011-2015 г., С., 2010.
3. Bellani, L., D'Ambrosio (2011). *Deprivation, Social Exclusion and Subjective Well-Being*. *Social Indicators Research*, vol. 104, 1, pp. 67-86. Springer. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/41476541>. Accessed: 27/01/2015
4. Berman, Y., Phillips, D. (2000). *Indicators of Social Quality and Social Exclusion at National and Community Level*. *Social Indicators Research*, vol. 50, 3, pp. 329-350. Springer. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/27522464>. Accessed: 28/01/2015 09:04
5. Bossert, W., D'Ambrosio, C., Peragine, V. (2007). *Deprivation and Social Exclusion*. *Economica, New Series*, vol. 74, 296, p. 777-803. Wiley, *The London School of Economics and Political Science and The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines*. <http://www.jstor.org/stable/4541571>. Accessed: 20/01/2015 08:14
6. Chen-Bo, Z., Leonardelli, G. (2008). *Cold and Lonely: Does Social Exclusion Literally Feel Cold?* *Psychological Science*, vol. 19, 9, pp. 838-842. Sage Publications, Inc. on behalf of the Association for Psychological Science Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40065002>. Accessed: 27/01/2015
7. Daly, M., Silver, H. (2008). *Social Exclusion and Social Capital: Comparison and Critique*. *Theory and Society*, vol. 37, 6, p. 537-566. Springer. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40345602>
8. Ferguson, C. (2008). *Promoting Social Integration*. UNDESA, Helsinki
9. Grimalda, G. (1999). *Participation Versus Social Exclusion*. *Journal of Business Ethics*, vol. 21, 2/3, *The Ethics of Participation*, pp. 269-279. Springer. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25074172>. Accessed: 27/01/2015
10. Hague, E., Thomas, C., Williams, S. (1999). *Left out? Observations on the RGS-IBG Conference on Social Exclusion and the City*. *Area*, vol. 31, 3, p. 293-296. *The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers)*. <http://www.jstor.org/stable/20003994>
11. McLean-Hilker, L., Fraser, E. (2009). *Youth Exclusion, Violence, Conflict and Fragile States*. In: Report prepared for DFID's Equity and Rights Team. Final Report. *Social Development Direct*
12. Moser, C., McIlwaine, C. (2000). *Urban Poor Perceptions of Violence and exclusion in Colombia*, ch. 7 *Youth, Exclusion and Violence*, p. 93-99. World Bank
13. Nevile, A. (2007) *Amartya K. Sen and Social Exclusion*. *Development in Practice*, vol. 17, 2, pp. 249-255. Taylor & Francis, Ltd. on behalf of Oxfam GB. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25548203>. Accessed: 27/01/2015 04:32
14. Renn, R., Allen, D., & Huning, T. (2013). *The Relationship of Social Exclusion at Work With Self-Defeating Behavior and Turnover*. *Journal Of Social Psychology*, 153, 2, p. 229-249.
15. Saunders, P. (2013). *Reflections on the Concept of Social Exclusion and the Australian Social Inclusion Agenda*. *Social Policy & Administration*, vol. 47, 6, p. 692-708
16. Scutella, R., Wilkins, R., & Kostenko, W. (2013). *Intensity and persistence of individuals' social exclusion in Australia*. *Australian Journal Of Social Issues (Australian Social Policy Association)*, vol.48, 3, p. 273-298.
17. Underwood, M., Scott, B., Galperin, M., Bjornstad, G. and Sexton, A. (2004). *An Observational Study of Social Exclusion under Varied Conditions: Gender and Developmental Differences*. *Child Development*, vol. 75, 5, pp. 1538-1555. Wiley on behalf of the Society for Research in Child Development. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3696499>. Accessed: 28/01/2015 07:02
18. <http://www.nsi.bg/bg/content/8252/> достъпен на 2.2.2015г.